

גטו לודז' מיכל אונגר

ערב מלחמת העולם השנייה ישבו בלודז', העיר השנייה בגודלה בפולין, כ- 672,000 תושבים, מתוכם כ- 233,000 יהודים ולמעלה מ- 60,000 גרמנים. לודז' היתה עיר תעשייתית גדולה וכונתה מנצ'סטר הפולנית. היהודים היו גורם חשוב בתעשיית העיר. 43% מהם עסקו במקצועות ייצור שונים, בעיקר בענפי הטקסטיל, והוציאו מתוכם תעשיינים גדולים, בכללם ישראל פוזננסקי ואשר כהן שתרמו רבות לכלכלת העיר. חיים ציבוריים ותרבותיים תוססים התפתחו בקהילה היהודית בלודז', הוקמו בה בתי-ספר יהודיים מזרמים שונים, גימנסיות יהודיות ועבריות, תיאטרונים כגון "אררט" ו"עזאזל" ומועדוני ספורט יהודיים כגון "בר כוכבא" ו"הכוח", ומפלגות יהודיות מכל גוני הקשת הפוליטית פעלו בה ולצדן תנועות נוער יהודיות על אלפי חבריהן.

בלודז' הופיעו עיתונים יומיים ביידיש "לאדזשער טאגבלאט", "לאדזשער פאלקסבלאט", "נייער פאלקסבלאט" וכתבי עת אחרים, ואנשי רוח יהודים מפורסמים פעלו בה: הסופר דוד פרישמן, המשורר יצחק קצנלסון, המשורר והמחזאי משה ברודרזון, הציירים ס' הירשנברג, מאורצי טרמבץ, יענקל אדלר, ארתור שיק ואחרים.

ב- 8 בספטמבר 1939, עם כניסת הגרמנים לעיר, הושם באחת קץ לפעילות התוססת הזאת. הגרמנים החלו מיד במסע רדיפות נגד היהודים, ורבים נתפסו ברחובות ונלקחו לעבודות כפייה שונות שהיו מלוות בדרך כלל השפלות קשות והתעללות פיזית. בזמן פרסמו הגרמנים שורה של צווים בדבר נישולם של היהודים מחיי הכלכלה כגון הגבלת כמות הכסף המותרת ליהודי (עד 2,000 זלוטי) ואיסור לעסוק בענפי ייצור שונים, כגון טקסטיל ותעשיית העור. הגרמנים אסרו גם על התפילה בציבור ואילצו את היהודים לפתוח את עסקיהם בשבת ובחג.

בתחילה לא נכללה העיר בתחום הוורטלנד שסופח לרייך הגרמני עוד באוקטובר 1939, אבל בעקבות לחצו של המיעוט הגרמני הגדול ולחצו של נציג הרייך ארתור גרייזר, סופחה העיר לרייך ב- 9 בנובמבר 1939 ומיד הוחמר מצבם של היהודים. ב- 14 בנובמבר 1939 פרסם פרידריך איבלהר, הממונה על מחוז קאליש שלודז' היתה חלק ממנו, צו לסימון היהודים. הם חויבו לענוד על זרועם סרט שרוול צהוב, סרט שהוחלף בתוך זמן קצר בטלאי צהוב. בין ה- 15 ל- 17 בנובמבר פוצצו הגרמנים והציתו את בתי הכנסת המרכזיים בעיר, מינו נאמנים גרמנים לעסקיהם של היהודים ולבתי החרושת שלהם והפקיעו את רכושם. כל זה נועד לזרז את יציאתם של היהודים מן העיר. לודז', כמו כל שטחי הוורטלנד המסופחים, נועדה להיות נקייה מיהודים (יודן-ריין).

באמצע דצמבר החל גירוש מתוכנן של אלפי יהודים, אבל עד מהרה הופסק בשל התנגדותו של מושל הגנרל גוברנמן הנס פרנק, שסירב לקבל יהודים רבים כל-כך לתחום שליטתו. עד סגירת הגטו ב- 1 במאי 1940 עזבו כשליש מיהודי לודז' את העיר, בעיקר מקרב בני השכבות המבוססות, רבים מקרב האינטליגנציה, מנהיגי מפלגות פוליטיות וכן רוב חברי מועצת הקהילה, לרבות יושב-ראש הנהלת הקהילה לייבל מינצברג. כ- 164,000 יהודים מכלל 233,000 נשארו בלודז', ובכללם סגנו של מינצברג, לייזר פליבאצקי, שהיה לנשיא הקהילה, וחברי קהילה מעטים, וביניהם מרדכי חיים רומקובסקי, שהיה לפני המלחמה חבר במועצת הקהילה ומונה עכשיו לסגנו של פליבאצקי. ב- 13 באוקטובר 1939 מונה מרדכי חיים רומקובסקי ל"זקן היהודים", ועל-פי כתב המינוי נתמנה להוציא אל הפועל את הוראות הגרמנים והיה אחראי בעצמו על ביצוען של כל ההוראות.

מרדכי חיים רומקובסקי נולד ב- 1877 בעיירה אילינו שברוסיה. בילדותו למד בחדר ובבית-ספר עממי. שפת אמו הייתה יידיש, והוא שלט שליטה חלקית גם בפולנית וברוסית. בראשית המאה הגיע ללודז' והקים בה בית חרושת לקטיפה. בימי מלחמת העולם הראשונה והמהפכה ברוסיה נתמוטטו עסקיו והוא החל לעסוק בעסקי ביטוח, ובו בזמן השתלב בפעילות ציבורית ופוליטית בעיר, היה חבר במפלגת הציונים הכלליים, ואף נבחר מטעמה למועצת הקהילה. רומקובסקי, שהיה חשוך ילדים, עמד בראש בית יתומים בהלנובק, פרזור של לודז', ופעל רבות למען היתומים מתוך גילוי דאגה כנה לילדים.

יהודי לודז' הסתייגו ממינויו של רומקובסקי לזקן היהודים. רבים מאנשי הציבור היהודי זלזלו בו בגלל השכלתו הדלה ואופיו. רומקובסקי היה אדם תוקפני, שתלטן, רודף כבוד ושררה, חסר סבלנות, ובו בזמן היה בעל מרץ רב ויכולת ארגונית.

על-פי הוראת הגרמנים מינה רומקובסקי ב- 16 באוקטובר 1939 "מועצת זקנים" בת 31 חברים והשתתפו בה שרידי מנהיגי הקהילה ואנשים מקובלים על הציבור. ואולם המועצה הזאת לא האריכה ימים. ב- 11 בנובמבר 1939, עם סיפוחה של לודז' לרייך, הובאו חברי המועצה לכלא בראדוגושץ' ורובם נרצחו. רומקובסקי מינה מועצה חדשה, ובה אישים ידועים פחות. למעשה היתה המועצה הזאת חסרת השפעה, בין השאר גם מפני שרומקובסקי העדיף לפעול לבדו מבלי להיוועץ באיש. זו הדרך שהלך בה כל ימיו בגטו ולצדו כמה עוזרים ופקידים נאמנים שביצעו את הוראותיו.

גירושם של יהודי לודז' נתקל כאמור בקשיים טכניים, ולפיכך החליטו השלטונות הגרמניים ובראשם פרידריך איבלהר, מושל המחוז, לבודד את היהודים עד לגירושם באזור מגורים מיוחד. ב- 10 בדצמבר 1939 מסר איבלהר פקודה סודית לגופי ממשל שונים בעיר, ובה פירט את תכניתו להקים גטו בחלק הצפוני באזור בלוטי והעיר העתיקה, אזורים שהיו מן המוזנחים ביותר בעיר, ולהעביר לשטח המצומצם הזה את כל יהודי לודז'. בסיום פקודתו הבהיר איבלהר לאמור: "מובן מאליו כי הקמת הגטו אינה אלא אמצעי זמני... המטרה

הסופית חייבת להיות ביעור מוחלט של מכת דבר זו". ב- 8 בפברואר 1940 פורסמה הפקודה הרשמית על הקמת הגטו והחל תהליך העברת היהודים. בתחילה החלו הגרמנים בהעברה מסודרת ומתוכננת של היהודים על-פי רחובות ואזורים, אבל עד מהרה התברר להם שהתהליך יימשך זמן רב והם החליטו לזרז את ההעברה על-ידי טרור שהגיע לשיאו בין 6 ל- 7 במרס 1940. באותו הלילה פרצו הגרמנים לדירותיהם של היהודים ברחוב פיוטרקובסקה והעבירו אותם אל הגטו מתוך נקיטת צעדים קשים של אלימות, ובתוך כך נרצחו כמה מאות יהודים. היום הוא כונה "יום חמישי העקוב מדם". לאחר מכן מיהרו ועברו כמעט כל היהודים אל הגטו.

ב- 1 במאי 1940 נסגר הגטו רשמית. שטח הגטו הוקף גדרות שלאורכן הוצבו זקיפים מיחידות המשטרה (Schutzpolizei) והם נצטוו לירות בכל מי שיתקרב אל הגדר. רבים מתושבי הגטו נורו מאש הזקיפים הללו. הגטו בודד לגמרי מן העיר והיהודים נותקו מן העולם החיצוני. בהתחלה היו ניסיונות להבריח אל הגטו בעיקר מצרכי מזון, אבל עד מהרה פסקו, בייחוד עקב הנפקת כסף מיוחד לגטו, כסף שהיה חסר כל ערך מחוץ לגבולותיו. הגרמנים אילצו את היהודים למסור להם את כל הכסף המזומן שהיה בידיהם ובתמורה קיבלו כסף של גטו. כך גזלו מן היהודים את כל כספם, ואלה נעשו תלויים בהם לחלוטין.

הטיפול בכל ענייני הגטו הוטל על מינהל הגטו הגרמני (Ghettoverwaltung) שבראשו עמד הנס ביבוב (1902 – 1947), סוחר אמיד מברמן, שהגיע באביב 1940 ללודז' והופקד על הגטו. הוא היה כפוף לראש עיריית לודז' והוטל עליו קודם כל להוציא את כל הרכוש והכסף המזומן שהיו בידי יהודי הגטו ולספק להם בתמורה כמויות מזון מינימליות. במשימה הזאת של גזל הרכוש נעזר מינהל הגטו גם בגסטפו ובמשטרה הפלילית – הקריפו (Kriminalpolizei) שהיו להם תחנות מיוחדות בגטו.

בסתיו 1940 התברר לגרמנים שאי-אפשר לגרש את היהודים מלודז' ויש להוסיף ולהחזיק את הגטו. ב- 18 באוקטובר 1940 נתקיימה ישיבה בראשותו של נשיא המחוז איבלהר ובהשתתפותם של כל הפקידים הגרמנים הבכירים באזור. באותה ישיבה הוחלט להרחיב את בתי החרושת, או כפי שנקראו בגטו, רסורטים (קיצור מ- Arbeitsressorte). היהודים חויבו לממן בעצמם את אחזקתם בעיקר על-ידי העבודה. עד אותו הזמן פעלו בגטו כ- 17 מפעלים, בעיקר מפעלי חייטות, ההזמנות היו ארעיות ומספר העובדים קטן. לצורך הרחבת העבודה בגטו הוחלט באותה ישיבה להביא אל הגטו מכונות שונות, לדאוג לקבלת הזמנות חדשות ורבות בעיקר משלטונות הצבא ולהפעיל את כל המפעלים שהיו בגטו ולא פעלו עד אותו הזמן.

תמורת העבודה המפרכת שנעשתה בתנאים קשים מנשוא קיבלו היהודים מעט אוכל. לכאורה היו אמורים לקבל מנות אסירים בעלות של כ- 40 – 50 פניג ליום. למעשה קיבלו היהודים רוב שנות קיומו של הגטו מחצית ממנת אסיר. עלות מנת המזון ליהודי היתה

23 – 27 פניג ליום, להוציא תקופות קצרות בשנים 1943 ו- 1944. האוכל כלל בעיקר מרק דליל ודלוח, ולפעמים פרוסת לחם ונקניק מבשר סוס. הוצאותיהם של הנאצים על הגטו היו אפוא מינימליות והרווח שהפיקו מגזל רכושם של היהודים ומעבודתם היה גדול מאוד.

הגרמנים העניקו לרומקובסקי סמכויות נרחבות בתחום ארגון החיים הפנימיים, ובעיקר בארגון העבודה. רומקובסקי הבין את חשיבותה של העבודה להמשך קיומו של הגטו וכבר באפריל 1940, לפני סגירת הגטו, הציע במכתב לראש העיר להעסיק אלפי עובדים בגטו ועל-ידי כך לממן את החזקת הגטו. כל השנים הטיף לתושבי הגטו להשתלב בתהליך העבודה. מאמץ רב ותושיה הושקעו בארגון העבודה, ובתוך זמן קצר נפתחו בתי חרושת רבים. בסך הכל קמו בגטו למעלה מ- 100 מפעלי ייצור. מספר המועסקים עלה בהתמדה וב- 1942 שולבו גם זקנים וילדים מבני 10 ומעלה בעבודה. בשנים 1943-1944 עבדו למעלה מ- 90% מתושבי הגטו.

תנאי החיים בגטו היו קשים ביותר. כ- 164,000 איש נדחסו בשטח של כ- 4 קמ"ר שמתוכו רק 2.4 קמ"ר היה שטח בנוי. הצפיפות היתה גדולה ביותר, לעתים 8-10 נפשות בחדר אחד. בתים רבים היו בנויים עץ, רובם רעועים ובלא תנאים סניטריים מינימליים. בחורף סבלו יושבי הגטו סבל רב מחמת הקור. הגרמנים סיפקו מעט מאוד חומרי הסקה לגטו, ובלית ברירה פירקו היהודים כמעט כל דבר עשוי עץ והשתמשו בו להסקה ולבישול.

ואולם יותר מכל סבלו מן הרעב הכבד. מתוך מדיניות מכוונת סיפקו הגרמנים לגטו כמויות מינימליות של מזון. פעמים רבות פנה הנס ביבוב אל הממונים עליו בבקשה לספק לגטו עוד מזון, שכן מיעוט המזון פוגע בבריאותם של הפועלים היהודים וכך נפגע הייצור והתפוקה יורדת. כמעט כל פניותיו נענו בשלילה. הרעב פגע קשות בתושבי הגטו ורבים חלו מחמת תת תזונה במחלות כגון שחפת, דלקת ריאות ומחלות לב. התמותה גדלה בהתמדה והגיעה לשיאה בשנת 1942 שבה שרר רעב נורא. כ- 18,000 איש מתו בשנה ההיא, ובכל שנות קיומו של הגטו מתו כ- 43,500 איש בסך הכל – רובם מרעב וממחלות.

כאמור הוסמך רומקובסקי לארגן את החיים הפנימיים בגטו המנותק מכל שירותי העיר והמדינה וכלל אוכלוסייה בת למעלה מ- 160,000 איש. למעשה היה עליו לארגן יש מאין, ורומקובסקי הוכיח יכולת ארגונית טובה ויחד עם קבוצת עוזרים הצליח ליצור בתוך זמן קצר בתנאים הקשים של הגטו מערכת שירותים מאורגנת. הוקמה מחלקת דיור שסיפקה קורת גג לעשרות אלפי היהודים שהגיעו מן העיר. מחלקת הספקת המזון מילאה תפקיד מרכזי בכל תקופת קיומו של הגטו והקימה מטבחים ציבוריים, נקודות חלוקת מזון, מגרשים לחלוקת ירקות וכו'. מערכת הבריאות כללה עד ספטמבר 1942 חמישה בתי-חולים, מרפאות שונות, בתי מרקחת, תחנות עזרה ראשונה ושירותים נוספים. במערכת החינוך פעלו 47 בתי-ספר ובהם למדו אלפי ילדים. היו אף 3 גימנסיות, בתי יתומים, ובתי תינוקות. משהגיעו

יהודי מערב אירופה אל גטו לודז' בסתיו 1941 הופסק החינוך הפורמלי והמבנים של בתי-הספר נעשו משכן לפליטים. בגטו פעלו משטרה שנקראה "שירות הסדר", מכבי אש ומנקי ארובות. כן נפתחה מחלקה לעזרה סוציאלית שתמכה בנזקקים שהיו רוב יושבי הגטו. למרות המצוקה הקשה, התמותה והחולי התקיימה בגטו פעילות מפלגתית, תרבותית ודתית. הפעילים המפלגתיים המעטים שנשארו בגטו (בעיקר פעילים מן השורה השנייה, שכן רוב המנהיגים המפלגתיים עזבו בתחילת הכיבוש) נתנו את עיקר דעתם בתחילה למצוא פתרונות לאבטלה, להקמת מטבחים ציבוריים ולארגון חיים תרבותיים. פעילי מפלגות השמאל הם שארגנו את ההפגנות הגדולות בחודשי הקיץ והסתיו של שנת 1940. בהפגנות האלה ביטא הציבור את זעמו נגד רומקובסקי ומדיניותו, ודרש עבודה וחלוקה צודקת של מצרכי המזון. ההפגנות פוזרו בידי המשטרה היהודית, ובמקרה אחד אף הוזמנה המשטרה הגרמנית שפיזרה את ההפגנה בכוח. בינואר 1941, לאחר שצומצמה מנת הלחם של העובדים, פרצו שביתות ברסורטים השונים. בעקבות השביתות האלה נסגרו כל הרסורטים בגטו למספר ימים. ההפגנות והשביתות הביאו אמנם לשיפור כלשהו במצב, אבל בו בזמן החל רומקובסקי לרדוף את מארגני ההפגנות. הוא גירש את מקצתם מן הגטו אל מחנות עבודה והצר את צעדיהם של האחרים. ואכן בשנים הבאות נצטמצמה מאוד מעורבותם והשפעתם של הפעילים המפלגתיים על הנעשה בגטו, ואף-על-פי-כן שמר רומקובסקי כל העת על קשר כלשהו עם מנהיגי המפלגות השונות.

לצד המפלגות פעלו גם אלפי חברי תנועות הנוער השונות, החל מן הציונים לגוניהם השונים דרך הבונד וכלה בנוער קומוניסטי. בחצי השנה הראשונה לקיום הגטו התרכזו רוב חברי התנועות (להוציא את הקומוניסטים) במרישין – פרוור בעל אופי חקלאי – וקיימו שם פעילות תנועתית ותרבותית אינטנסיבית. בינואר 1941 הורה רומקובסקי על פירוקן של ההכשרות במרישין. החברים חזרו לבתיהם בגטו והמשיכו לפעול בדרך אחרת. הם נהגו להיפגש בבתי חברים, עסקו בעזרה הדדית וקיימו פעילות תרבותית וחברתית ערה. תנועות הנוער של השמאל, ובעיקר תנועת הנוער הקומוניסטית, פעלו ברסורטים וטבעו את הסיסמה "עבוד לאט", ונאבקו לשיפור תנאי העובדים במפעלים. פעילותם בתנועות הנוער הצליחה להשכיח מבני הנוער, לזמן קצר, את הרעב והמצוקה, והעניקה טעם ומטרה לחייהם.

יהודים דתיים הוסיפו לקיים בגטו אורח חיים דתי, בעיקר בתקופה הראשונה. היו כמה מטבחים כשרים, ומניינים התקבצו במקומות שונים, וכן התקיימו חוגי לימוד. לאחר הגירושים של שנת 1942 פחתה מאוד הפעילות הדתית המאורגנת, אבל כל ימי קיומו של הגטו הוסיפו יהודים לשמור על קיום המצוות, נמנעו מאכילת בשר, התפללו ולמדו בקבוצות – ולפעמים מתוך סיכון חייהם.

בגטו התקיימה פעילות תרבותית ערה. בתקופה הראשונה התקיימה הפעילות התרבותית במטבחים של המפלגות השונות, אחר-כך החלה גם פעילות תרבותית ממוסדת,

בעיקר בבית התרבות שנפתח רשמית במרס 1941. התקיימו שם קונצרטים, הצגות ופעילות תרבותית אחרת. ב- 1943 נסגר בית התרבות, אך הפעילות התרבותית נמשכה. חוג של סופרים ומשוררים יהודים שהתרכז סביב המשוררת מרים אולינובר (עליהם נמנו הסופר ישעיהו שפיגל, הסופר והעיתונאי יוסף זלקוביץ', המשורר ש"ב שייביץ, המשוררת והסופרת חוה רוזנפארב והמשוררת והסופרת רבקה קויאטקובסקי ואחרים), המשיך בפעילותו בכל שנות קיום הגטו. הפעילות המוזיקלית נמשכה, אף שבהרכבים מצומצמים ובמקומות פרטיים, וציירים רבים יחסית הוסיפו לצייר כגון יצחק בראונר, קובנר, לייזרוביץ, שיליס, שרמן ואחרים. על-אף האיסור להאזין לרדיו היו בגטו כמה קבוצות של מאזינים לרדיו, שנהגו לקלוט בסתר את השידורים ולהפיצם בקרב חוגים שונים. בגטו הסגור והמנותק היה זה הקשר היחיד עם החוץ והיתה לו חשיבות והשפעה רבה על מורל הציבור. ב- 7 ביוני 1944, למחרת הפלישה לנורמנדי, חשף הגסטפו קבוצה של מאזיני רדיו וחבריה נעצרו ונרצחו. אחד מהם, חיים וידבסקי, הצליח להימלט ולהסתתר זמן קצר ואחר-כך שם קץ לחייו כדי לא להסגיר את חבריו.

ואולם יותר מכל העיבו הגירושים על חייהם של יהודי הגטו. למעשה אפשר לחלק את ההיסטוריה של הגטו לשתי תקופות עיקריות, האחת עד הגירושים שהחלו בינואר 1942, והאחרת – מן הגירושים ועד לחיסולו של הגטו באוגוסט 1944. גם לפני ינואר 1942 היו גירושים מן הגטו, אבל אלה היו למחנות עבודה מחוץ לגטו. במהלך השנים גורשו כ- 7,200 איש לעבודה. רובם נספו במחנות הללו ששררו בהם תנאים קשים ביותר.

האות הראשון להתחלת יישומו של הפתרון הסופי בגטו לודז' היה באוקטובר ובנומבר 1941, בעת שהובאו אל הגטו כ- 20,000 יהודים ממרכז אירופה ו- 5,000 צוענים. גטו לודז' אמור היה להיות תחנה בדרכם אל מחנה המוות בחלמנו, שנפתח ב- 8 בדצמבר 1941. ב- 16 בדצמבר 1941 הורו הגרמנים לרומקובסקי להכין 20,000 מתושבי הגטו לגירוש. ב- 16 בינואר 1942 עזב הטרנספורט הראשון של המגורשים את הגטו לחלמנו ושם נרצחו כולם במשאיות גז. בחודשים ינואר עד מאי גורשו מן הגטו 55,000 יהודים, ובכלל אלה למעלה מ- 10,000 יהודים ממרכז אירופה שהגיעו חצי שנה קודם לכן ו- 5,000 הצוענים. ב- 1 בספטמבר 1942 החל השלב השני של הגירוש, עם גירושם של כל החולים מבתי החולים של הגטו. כעבור כמה ימים, בין 5 ל- 12 בספטמבר נתקיימה אקציה אכזרית בגטו שכונתה בידי יהודי הגטו "שפרה" (קיצור מן המילה הגרמנית Gehspere – עוצר). בגטו הוכרז עוצר כללי, איש לא הורשה לעזוב את ביתו, הגרמנים בלויית המשטרה היהודית עברו מבית לבית והוציאו את כל החולים, הזקנים והילדים עד בני 10. במהלך אותה אקציה נרצחו בגטו למעלה מ- 570 יהודים. בעצם אותם ימי דמים גורשו מן הגטו למעלה מ- 15,000 איש. בגטו נשתררה אווירה קשה ביותר, לא היה כמעט בית שהגירוש לא פגע בו.

בשנת 1942 גורשו מן הגטו למעלה מ- 70,000 איש. הם נשלחו לחלמנו ונרצחו שם. מאמצע ספטמבר 1942 ועד לחיסול הגטו לא נערכו עוד גירושים למחנות המוות. הגטו נעשה מעין מחנה עבודה גדול. רוב תושביו, ובכללם הילדים והזקנים שנשארו, השתלבו בעבודה. מידת האוטונומיה שהיתה בידי הגטו עד 1942 אבדה לו. בתי-הספר ובתי-החולים נסגרו. החיים התרכזו כמעט רק סביב העבודה. השפעתו של רומקובסקי ירדה, והגרמנים נעשו מעורבים הרבה יותר בחיים הפנימיים של הגטו.

במשך שנת 1943 החלו המוסדות הגרמניים השונים דנים באשר לגורלו של הגטו בלודז'. היו תכניות שונות להעבירו לאזור לובלין ולצרפו למשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס (WVHA). הוויכוח סביב גורלו של הגטו נמשך מספר חודשים בעוד הגורמים המקומיים, ובראשם המושל ארתור גרייזר והנס ביבוב, עושים כמיטב יכולתם לשמור על המצב הקיים ולא לאבד מקור הכנסה טוב כל-כך. בסופו של דבר הוחלט בפברואר 1944 להשאיר את הגטו על כנו, אך להתחיל בהדרגה בתהליך חיסולו. לצורך זה הופעל מחדש המחנה בחלמנו וכל צוותו הישן בראשותו של הנס בוטמן הוחזר מיוגוסלוויה. ב- 23 ביוני 1944 חודשו הגירושים לחלמנו. עד 14 ביולי 1944 גורשו מן הגטו 7,176 איש, לאחר מכן הופסקו הגירושים לתקופה קצרה וחודשו בתחילת אוגוסט. למעלה מ- 65 אלף יהודים גורשו בחודש אוגוסט 1944 לאושוויץ. בגטו הושארו שלוש קבוצות, אחת שמנתה כמה מאות יהודים יצאה מאוחר יותר לדרזדן, אחת שמנתה כ- 600 יהודים יצאה באוקטובר לאורניינבורג ומשם לקניגסווסטרהאוזן, ואחת שמנתה קרוב ל- 900 יהודים נשארה בגטו עד שחרורה של העיר על ידי הצבא האדום ב- 19 בינואר 1945.

מכלל 204 אלף היהודים שחיו בגטו לודז' שרדו כ- 10,000 איש בלבד.

**מקור: יוסף זליקוביץ', " בימים הנוראים ההם: רשימות מגטו לודז' ", יד ושם, ירושלים
תשנ"ה, עמ' 14 – 23**